

մուսններ են՝ որոց պատասխանը ոչ թէ մեզմէ կամ որ եւ իցէ մարդէ սպասելու է այսուհետեւ, այլ հետզհետէ պատահելու գործերէն ու զիպուածներէն որ պիտի հանդիպին բոտ կարգադրութեան աստուածային նախախնամութեան:

Այսու ամենայնիւ մեր եւս առ այժմ օգտակար կ'համարիմք Ասորոց երկրին վրայ զանազան տեղեկութիւններ տալու ամսագրոյս մէջ մեր ընթերցողաց, եւ յուսամք թէ հաճոյ կ'անցնի

մեր աշխատութիւնը՝ թէ անոնց որ քաղաքական խնդիրներէ համ կ'առնուն զովելի հետաքրքրութեամբ, եւ թէ անոնց որ Ասորոց երկրին, եւ մասնաւորապէս Երուսաղեմի եւ բոլոր Պաղեստինու խառնուածակոխ ուխտատեղիներուն վրայ տեղեկութիւն կ'ցանկան առնուլ բարեպաշտական հոգւով: — Յոյս ունիմք որ քիչ ժամանակէն առանձին պատկերազարդ հատորով ալ հրատարակեմք Աւետեաց երկրին պատմութիւնն ու ստորագրութիւնը:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ԶԶԵՐԲԵԶԱՅ ԵՒ ԶԶԵՐԲԵԶԱՀԱՅՈՅ:

Ուսումնասէրն եւ արդիւնական Աւագ քահանայ Մոզտոքի Տէր Յովհաննէս Խոսրովեանց՝ ընդ ինչ ինչ պիտանի երկասիրութեանց իւրոց առաքեաց առ մեզ ի հրատարակումն զՊատմութիւն ինչ համառօտ կամ զտեղեկութիւնս ի վերայ Զերքեզահայոց եւ Զերքեզաց բնակելոց յայնկոյս Կուպան գետոյ: Եւ թէպէտ ի Կովկաս անուանեալ ազգային լրագրին որ տպագրէր երբեմն ի Տփլիս՝ հրատարակեալ է վաղ ուրեմն պատմութիւնս այս ի չորս յօդուածս, սակայն եւ մեր յօժարեցաք վերստին տպագրել զնոյն աստուոր իբրեւ զտեղեկութիւն ոչ սակաւ հարկաւոր ի գիտել ի ժամանակիս՝ յորում Վսեմափառ Սպարսպետն Փոխարքայն Կովկասու Պարեանքինսքի՝ պատրաստի զվերջինն թափել ճիգն, եւ քաջամարտիկ զօրօքն իւրովք նուաճել զմնացորդս խստերախ լեռնականաց աշակողմեան զօտեացն Կովկասու:

Իցեն թերեւս իպատմութեանս յայսմիկ ինչ ինչ որ թերի համարիցին յաչս հմտից պատահելոց ի տեղիսն յայնոսիկ. այլ ընդ այս չիք երկբայել՝ զի սակաւք յոյժ իցեն վրիպեալքն ի հետաքնին խուզողութենէ պատուական քահանային. սմին իրի եւ վստահութեամբ իւրոյս ընծայեմք զգրեալսն ի նմանէ որպէս եւ գտաքն:

Մնացորդք Քրիստոնէութեան ի Զերքեզահայս եւ յայլ ժողովուրդս բնակեալս յայնկոյս գետոյն Կուպանայ, եւ հին եւ նոր արարողութիւնք եւ սովորութիւնք նոցա:

Իսեանքն իմ իբաղափ առ յեմաքերինոսար բզ-Զերքեզահայս, ոչ կարէի նանաչել զնոսա քե Հայք են. նմանապէս եւ նոքա բնառ ոչ մերձեցային առ իս իբրեւ առ իւրեանց քահանայ: Քաղաքացի Հայազգիք սեւրոյս հաւասարմացուցանէին ինն քե արդարեւ նոքա Հայք են. եւ ինաստեղ զբանս իւրեանց՝ ասէին նոցա չերբեղեհն. «Աչ համբուրեցէ.», եւ նոքա առ իցուցանել քե քրիստոնէայ են՝ խաչակնքին զերեսս. բայց իսեանքի զի զնոս իւրեանց ասնէին ինակաս, եւ անկանոն եղանակաւ իմն շարժին, բնառ ոչ զիսելով զկեալ խաչակնքելոյ, ապա գային առ իս աչ համբուրել: Եւ կոչէի զոմանս ինոցանէ իխուց իմ, խրատէի զնոսա բանիւք բազմօք, եւ մեր ժողովեալ ասնէի յեկեղեցին, ցուցանէի զպատկեր Տիրամօրն, խաչելութեանն Քրիստոսի եւ այլոց սրբոց, եւ քաղաքացիք ունելով ինն զժամակոչն Դանիէլ Ղա-

զարեան՝ պատկեր նոցա զգործքիւնս իւրաքանչիւրոց եւ ասէի, քե որովհետեւ քրիստոնէայ եմ դուք, պարտիք զիսել զխաչակնքն եւ զխորհուրդ այնորիկ, նանաչել զհաւատ ձեր եւ այլոց ուսուցանել: Հաս շնորհացն տուելոց ի Տեառնէ ուսուցանէի քաղաքացիքն իս զխաչակնքն եւ զխորհուրդ նոքա, երկրորդ զհարկաւոր հաւատոյ բանսն քաղաքի, եւ խրատէի եւ յորդորէի՝ զի մի մոռացին զասացեալսն իմ, եւ ապա կրկին ասնէի իխուց իմ, կերակրէի, պատուէի եւ պատկերէի զի միտք գայցեն իսուն իմ. եւ նոքա շնորհակալու միտք ցուցեալ մեկնէին յինն, եւ այնուհետեւ բազում անգամ երբեկեկին առ իս իսեւորքիւն, եւ առ իլսել զբանս հաւատոյ եւ խրատոց:

Եւ զնայի եւ իմուսաց առաւստ իմովուել զԶերքեզահայս գեալս անդաւոր, պատահեցայ Զերքեզահայոց եկեղեց յայնմ կողմանէ Կուպան գետոյ իպատաստառ առեւտրոյ եւ բարեկամական շտաբեանց: Քանզի միտք երբեկեկութիւն ունին ասանոր Զերքեզ եւ Զերքեզահայք, եւ առաւել համարձակութիւն եւ ազատութիւն ունին Զերքեզահայք, վասն որոյ այժմ ասանոր իպատակն ինն Զերքեզահայոցն՝ հարցեալ իտեղեկանայի որպիսութեան նոցա եւ իտեղեաց ուր նո-

հա բնակիին: Որքան զիտին նոքա պատմին ինձ, եւ ես զհարկաւորսն նշանագրէի իրորի. սակայն առ ի հաստատութեամբ եւս տեղեկանալ հանգամանաց նոցա եւ անձամբ տեսնել զտեղի բնակութեան նոցա, երիցս անգամ զնացեալ շրջեցալ իմէջ հաւտ եւ անհաւտ լեռնականաց իբր ինովուել զժողովուրդս. եւ ունէի ինձ առաջնորդ եւ ուղեկից զայր մի երեւելի եւ մեծագոյի ի Զերեզաց, եւ չորս կամ հինգ արս ի-Զերեզահայոց բնակելոց յայնկոյս Կուպան գետոյ՝ ուրեք ուրեք առնուի ընդիս տասն այր եւ այնպէս շրջէի, եւ առանձինն նշանագրէի զտեղիս, զանուանս ջրոց եւ անտառաց եւ զբնակիչսն. եւ այսպէս յօրինեցի զհամառօտ պատմութիւնս զայս Զերեզաց եւ Զերեզահայոց բնակելոց յայնկոյս Կուպան գետոյ: Յանկացողք զբունուլ իմէջ Զերեզաց եւ Զերեզահայոց՝ կարեն սակաւ ինչ տեղեկութիւն առնուլ ի գրուածոյ աստի զաշխարհէն, որ յԱնապայի ամրոցէն սկսեալ ձգի մինչեւ ցամրոցն Ալամեք, որ է մերձ իլեառն էլ-պրուդ: Յայսոցիկ տեղեկութեանց է ինչ զոր ինքնին սկանաւես եղեալ գրեալ էմ, եւ է՝ զոր յալոց լրեալ էմ հարց եւ փորձ առնելով:

Ա.

Յաղագս Զերեզաց:

Հոս վկայելոյ ծերունեաց Զերեզգ դարձեալ են ի-կրօնն Մահմեթի իվաքսուն ամաց հետէ: Յառաջ քան զայն, որպէս երեւի ինախնի սովորութեանց նոցա, լեալ են սոքա բխսոցնայի: Այլ եւ այլ հանգամանք սկսան բուլացուցանել զնոսա իբրիստոնեական հաւատաց. մոլորութիւնք մոծան ինոսա առաւել քան զչափն, եւ հոռակ ապա բխսոցնութիւնն դարձաւ ինոսա իկասարեալ կուսապետութիւն:

Յառաջ քան զընդունելն զկրօն Մահմեթի՝ Զերեզգ ունէին զսովորութիւն ընդ արեւելս երկրապագութիւն առնել Աստուծոյ, զմոմեղենս լուցանել, ծխել ըզ-խուցիկ, ծնրադրութիւնս առնել իսան իւրեանց, եւ ժողովիլ ընդ միով ծառով, զխաչս կախել զոսոց նոցին, անդ իմիասին աղօթս առնել վասն խաղաղութեան եղբարց իւրեանց եւ առաստօքան պտղոց, եւ զայլ պէտպէս հայցուածս արարեալ զոնս մասնուցանել Աստուծոյ յարեւելս հայելով, եւ կերակուրս պատրաստել, եւ ընդունելութիւնս առնել: Չայս արարողութիւնս նոքա կոչէին իլեզու իւրեանց *թափշ*, որ առ նոսա նշանակէ *պաշտօն* կամ պատարագ հանոյ Աստուծոյ, եւ կամ մաղբանք առ Աստուած:

Եւ քանզի չունէին զգահանայ, վասն որոյ սովորութիւն ունէին ընտել յինքեանց զայր մի ծերունի, եւ արկանել իվերայ նորա զփիլոնածեւ բաղիք մի սպիտակ *հափնիճի* անուանեալ, եւ այն ծերունին յացեալ իմէջ բազմութեան ժողովոյն դէպ յարեւելս աղօթէ: Եւ տային նմա իծեռս բաժակ ինչ փայտեայ լի զինեաւ. կամ երբ ոչ լինէր զինի՝ լնուին զայն ցփեալ (*արաղ*) կամ կորեկաջրով (*պօզա*). զոր եւ կարեալ նա իծեռս՝ դառնայր յարեւելս կոյս, ընթեռնոյր զսովորական աղօթս եւ կամ անդէն շարադրէր. ապա դառնայր առ բազմութիւնն, օրհնէր զնոսա,

եւ խնդրէր զկասարումն հայցուածոցն այնոցիկ, որոց աղագաւ ժողովեալ էին անդ, եւ զայն օր յուրախութեան անցուցանէին:

Բ.

Յաղագս հին սովորութեանց տօնական աւուրց:

Իսարեզուլսս իւրաքանչիւր ամի իսկիզբն յունուարի ունէին սովորութիւն շաբաթ մի պահս պահել, եւ զայն կոչէին եւ կոչեն ցայժմ եւս *թէհուշն*, որ բարգմանի-միս *չուսեղ*. Եւ յայնոսիկ աւուրս պահոց ուսէին միայն զլուբիս. եւ ասէն թէ իվերջ այնր պահոց կասարէին նոքա զծնունդ Քրիստոսի, եւ շաբաթ մի ուրախութիւն առնէին:

Զկնի այնր տօնի կասարէին զտօն Տեառնընդառաջին, զոր եւ ցայժմ եւս ոմանք ինոցանէ կասարեն, եւ կոչեն զայն *սօգերեշ*, եւ զայս առնէին այսպէս: Յառաջնում զիւրի զարդարեալ առոյգ նորահարսն մի մտանէր յաղօթասուն նոցա, ունելով իծեռին կիսավառ մոմեղենս պահեալս յանցեալ տարւոյ. այնպէս յարեւելս հայելով մոմեղինօք լուցանէր զհանի մի այլ մոմս, եւ լուռ եղեալ կանգնէր՝ մինչեւ ժողովէին բազմութիւնք: Եւ մինչ ժողովէր բազմութիւնն, այր մի ծերագոյն կալ՝ իվերայ մեծի փայտի միայ կցեալ մոմեղենս անվառս՝ յառաջ զայր եւ ձայնէր. *այ սօգերեշ իծրուշն քթիքն*, որ բարգմանի, դուռն բաց մեզ. եւ այլ եւ այլ խնդիրս առնելով՝ ձայնիւ երգէին բազմութեամբ, եւ նորահարսն այն բանայր զդուռն, եւ մտանէր բազմութիւնն ամենայն, եւ ըզմոմեղենս զայնոցիկ կցեալս իվերայ փայտին լուցանէին եւ աղօթս առնէին, եւ յէտ աղօթից կրակ վառէին, եւ զդուռս աղօթասանն բացեալ՝ մոմով եւ հրով զնային իսուսն իւրեանց, եւ իղբունս իւրեանց կրակ վառէին:

Ունէին եւ այլ տօն մի կոչեցեալ *շոճար*: Յառաջ քան զայն զմի շաբաթ պահս պահէին. ոմանք եւս յայնմ եօթնէկի ծով պահէին, եւ բնաւ ինչ ոչ ուսէին: Իծամ աղօթելոյ ամենայն ոք ցանէր իվերայ ձեռաց զալիւր: Յէտ պահոցն կասարէին զյիւստակ տօնի սրբոյն Սարգսի, զոր եւ կոչէին *աշիշքրափշքեհոթ*, որ նշանակէ քաջամարտիկ կամ քաջ:

Զբուն բարեկենդանն կոչէին եւ կոչեն ցայժմ *ուշաղ*. զհառասուններուք օր պահս պահէին եւ կոչէին զայն *ուշղղ*: Զհառասնօրեայ զալուսն Տեառն, այսինքն զծաղկազարդն կոչէին *դուշղահ*, որ նշանակէ օր յարութեան մեռելոց. եւ իմիսում կիւրակի առնէին զՋաշիկ, եւ կոչէին զայն *ուսրժ* (քս մեռումս *ուսիսն* փոխեալ *յուսրժ*): Սովորութիւն ունէին իմիջի պանոցս այսոցիկ ժողովել զձուս՝ եւ անվասս պահել զայնս մինչեւ *գօր* զասկին, եւ ապա յայնմ աւուր ներկէին եւ ընծայէին միմեանց, եւ յառաջ քան զայլ ամենայն կերակուրս զձու հաշակէին: Ասի թէ մինչեւ ցայժմ եւս կասարեն ոմանք իլեռնականաց զայս սովորութիւն:

Ունէին եւ այլ հանդիսաւոր օր մի *դուշղահ* կոչեցեալ, եւ զնային յայնմ աւուր իվերայ զերեզմանաց

կերակրով եւ այլով պատրաստութեամբ, եւ աղօրքին վասն հոգւոց ննջեցելոց, եւ հոգեւոր ուրախութիւնս առնէին:

Յիւրաքանչիւր ամի յ7 ապրիլի կասարէին, եւ ցայժմ եւս կասարէն զսօն մի զոր կոչեն *նաղըշարսն*, որ նշանակէ *նոր ծաղիկ ընծայել*. որոյ աղագաւ եւ սովոր են յայնմ աւուր կոյս աղջկունք եւ հարսունք ժողովիլ եւ երբալ իղաւս, հաւաքել ծաղկունս եւ միմեանց ընծայել: Նրբ հարցի եւ նոցա զխորհուրդ արարողութեանս, պատասխանի եւսն. Հարբ մեր պատմեալ են մեզ քե այս նշանակ է աւետման հրեշտակապետին, որ ծաղիկ ընծայեաց, ստեն, Մարիամու:

Կասարէին եւ այլ սօն մի, եւ կոչին *օրքեն*, որ նշանակէ օր միանակի, որ եր օր համբարձման Քրիստոսի: Եւ սովորութիւն ունէին մինչեւ ցայն օր ոչ զենուլ զգառն, այլ յայնմ աւուր իգառանց զոհս մատուցանել Աստուծոյ եւ ընդունելութիւնս առնել, եւ յայնմ օրէ զմիս գառանց ուտել:

Կասարէին եւ զսօն մի կոչեցեալ *քիսորքիւրդ*, որ նշանակէ դուստր Աստուծոյ, եւ յայնմ աւուր օրիորդ աղջկունք մի մի հաւս ժողովին, զկերակուրս պատրաստին յաղօրասն իւրեանց, եւ բազմութիւն զնացեալ վայելիին, եւ կոյս աղջկունքն աւետիսն եւ շնորհաւորէին նոցա քե կոյս Աստուածածնի բարեկենդանն է: Յառաջակալ շաբաթուն պահս պահէին, եւ իկիւրակէի սօնէին զսօն Աստուածածնի, եւ կոչին *քաշխօշեան*, որ նշանակէ Աստուծոյ մայր, եւ ունէին յօրինեալ զգովասանութիւն իմերայ սուրբ Աս-

տուածածնին. եւ յայնմ աւուր երգէին եւ ասէին, *քաշխօշեան Երեմեաշխոյ, մերիւնեմ, դշեան, դրդրդրնշ մաշե զկոյս*, որ բարգմանի, մայր Աստուծոյ, մեծ Մարիամ, ոսկեապիկ, ունիս շապիկ, քո նախագ է լուսնեակ, երկու կողմոյ լոյս արեգակ: Բազում այսպիսի գովասանութեամբ պատուէին զսուրբ Աստուածածնին:

Ունէին զսօն մի եւս զոր կոչին *փարութք*, որ նշանակէ շուր ցանելոյ օր, եւ յայնմ աւուր ուրախանային ցանելով իմերայ միմեանց զշուր, զոր առնէին որպէս եւ մեք իսօնի վարդապետի: Զայս ամենայն սովորութիւնս ցայժմ եւս կասարէն ունան:

Բաց յայսցանէ այժմ եւս ըզսուրբ Դեորգայ եւ սուրբ Յակոբայ սօնս կասարէն եւ պահս պահեն. մանաւանդ սովորութիւն ունէին, եւ այժմ եւս ունին զոհս մատուցանելոյ: Յեղուցանեն զվառեալ մոմերէնս յեղջերս խոյոց եւ եղանց, զաղսան ուտել զուարակաց, եւ զոհեն զնոսա՝ յարեւելս հայելով:

Թող զայս ամենայն. ինքեանք եւս բերանօք իւրեանց վկայեն ըզքիստոնեալ ինեղն իւրեանց իսկըզբան. եւ ինեղն նոցա քիստոնեալ հաստիս նաեւ անուամբ երից աւուրց. նախ՝ զկիւրակէն կոչեն *քիսմաք*, որ նշանակէ օր Աստուծոյ. երկրորդ՝ զշուրեալարին *փարութք*, որ նշանակէ փոքրագոյն պահք.

եւ երրորդ՝ զուրբաքն *փարութքիւրդ*, որ նշանակէ մեծագոյն պահք: Նրեւի ուրեմն զի պահեալ են իւրաքանչեւ երկիցս, եւ չեն գործեալ ինչ իկիւրակէի իպատիս Աստուծոյ:

(Շարայարութիւնն յառաջիկայս:)

Չերքեզաճայ զրաճաւորեալ.

Հ Ր Ե Շ Տ Ա Վ.

Հրեշտակ Թեւեր ի մէջ զիշեր ընդ երկին,
եւ մրմրեցէր երգ մեղմագին.
Լուսին, աստեղք եւ գունդք ամպոց օդայած
ի լուր կային այն նըւագաց:

* * *

Եւ նա երգէր զհանգիստ ոգւոց արգարոց
Ընդ հովանեօք դրախտին ծառոց.
Եւ ըզբարձրեալն առնոյր ի գով զեղեցիկ,
եւ գովութիւնն էր անկեղծիկ:

Զոգի մատաղ գրկեալ բերէր նա յերկիր
Յարտասուաց վայրըս տըխրալիր.

Եւ ի մատաղն ոգի մնաց ձայնն արվեհի
Լոկ ի խօսից, բայց կենդանի:

* * *

Եւ ընդ երկար տառապեցաւ յաշխարհի
Լըցեալ տենչմամբ հիւանալի.

Ոչ զերկրաւոր տաղտուկ երգով նա երբէք
Փոխանակեաց զերկնիցըն երգ: